

κατανόησιν τοῦ ἀγεννήτου τοῦ κόσμου ἐδέχθη ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν σειράν ἐν τῶν τεσσάρων στοιχείων, ἐν τέλει δὲ καὶ τὰ τέσσαρα ὁμοῦ. Πλὴν γεννᾶται ἢ ἐρώτησις πόθεν ἢ διαφοροποιήσις αὐτῶν. Πῶς αἱ τρίχες, τὰ ὄστᾶ κ.λ.π. προέρχονται ἐκ τῆς γῆς ἢ τοῦ ἀέρος; Πόθεν τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν; Τὰ ἐρωτήματα δὲν τελειώνουν ποτέ. Διὰ τοῦτο συλλαμβάνει ὁ φιλόσοφος τὴν ὑπαρξιν ἀπείρων στοιχείων, «χρημάτων» ὡς τὰ ὀνομάζει. Τόσα, ὅσα ἀκριβῶς καὶ τὰ ἀπειρα ὄντα ἐν τῇ φύσει. «Σπέρματα» ἀπειρα ἔχοντα ἤδη τὴν μορφήν τῶν ὄντων ἐν ἑαυτοῖς. «Ὅμοῦ πάντα χρήματα ἦν ἀπειρα καὶ πλῆθος καὶ σμικρότητα»... «πάντα ἴσα αἰ» καθ' ἑαυτά. Τὸ δὲ γίνεσθαι καὶ ἀπόλλυσθαι, παρατηρεῖ ὁ φιλόσοφος, «οὐκ ὀρθῶς νομίζουσιν οἱ Ἕλληνες», οὐδὲν γὰρ χρήμα γίγνεται οὐδέ ἀπόλλυται, ἀλλὰ ἀπὸ ἐόντων χρημάτων συμμίσγεται καὶ διακρίνεται» (¹).

Ο ΝΟΥΣ

Ἡ παρατηρητικότητα τοῦ Ἀναξαγόρα, ἣτις ὠδήγησεν αὐτὸν εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν «ἀπείρων χρημάτων καὶ σπερμάτων», ὠδήγησε τοῦτον καὶ εἰς τὴν σύλληψιν τοῦ ΝΟΥ. Τὸ ὠραῖον καὶ τὸ καλὸν ἐν τῷ κόσμῳ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προῆλθεν ἐκ τύχης ἢ ἐξ ὑλικῆς τινος ἀρχῆς. Ἀνάγκη Νοῦ τινος, ὅστις κατὰ σκοπὸν ρυθμίζει τὸ πᾶν. Ὁ Νοῦς ὅμως δύναται νὰ μένη ἐντὸς τοῦ κόσμου. Ἔρχεται ἔξωθεν καὶ διακοσμεῖ τὴν ὕλην εἰς κόσμον. Πρῶτος ὁ Ἀναξαγόρας ζητεῖ λογικὴν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τοῦ κόσμου ἔξω αὐτοῦ εὕρισκομένην. Πρῶτος δυαδιστῆς διαχωρίζει ὑλικὸν σύνθετον κόσμον καὶ καθαρὸν ἀμειγῆ κόσμον τοῦ πνεύματος. «Οὗτος ἔφη τὴν τοῦ παντός ἀρχὴν νοῦν καὶ ὕλην, τὸν νοῦν ποιοῦντα τὴν δὲ ὕλην γινομένην», «ὄντων γὰρ πάντων ὁμοῦ νοῦς ἐπελθὼν διεκόσμησεν». Ὁ νοῦς εἶναι τι ὅλως διάφορον τῶν ἀπείρων χρημάτων, χωριστὸν πάσης ὕλης ὡς τὸ τελειότατον, λεπτότατον καὶ καθαρώτατον πάντων· «ἀπειρον καὶ αὐτοκρατές» μετ' οὐδὲν μείγμα μεμειγμένος, αὐτοτελής, δι' ἑαυτὸν ὑπάρχων, κρατεῖ πάντων καὶ γινώσκει πάντα «ὅσα ψυχὴν ἔχει καὶ τὰ μείζω καὶ τὰ ἐλάσσω». «Τὰ τε παρελθόντα καὶ παρόντα καὶ τὰ μέλλοντα ἔσεσθαι, «πάντα διεκόσμησε νοῦς» καὶ τῆς ὅλης κινήσεως τοῦ κόσμου αὐτὸς εἶναι αἴτιος (²). Αὐτὸς ἔδωκε τὴν πρώτην κίνησιν εἰς τὰ ὁμοῦ ἔοντα ἀπειρα χρήματα—πλὴν

1. Diels B, 1, 10. 17. Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι, ὅτι ὅλοι οἱ φιλόσοφοι τονίζουν μετ' ἐπιμελείας τὴν προῦπαρξιν τῶν στοιχείων. Μέχρι τέλους τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας δὲν θίγεται τὸ πρόβλημα: «πόθεν ἢ ὕλη». Ὁ νοῦς εἶναι συνδεδεμένος πρὸς τὸ εἶναι καὶ ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ «μὴ εἶναι», πρβλ. Hershberger σελ. 41.

2. Diels A, 42 B, 12. Ἀριστ. Μετ. Α 3. Πλατ. Φαίδ. 98 de.

αὐτὸς ἐχωρίσθη ἐκ τῶν τεθέντων εἰς κίνησιν. Διὰ τῆς κινήσεως ἤρξατο ἡ περαιτέρω διάσπασις τῶν κινουμένων. Τὴν περαιτέρω κίνησιν τῶν ἐπὶ μέρους ἀφίνει πλέον ὁ Ἀναξαγόρας εἰς τοὺς φυσικοὺς νόμους ἢ μᾶλλον εἰς ἰδιότητας τῶν στοιχείων «ἀέρας καὶ αἰθέρας καὶ ὕδατα... καὶ ἄλλα πολλὰ ἄτοπα». Διὰ τοῦτο ἐπιτίθεται κατ' αὐτοῦ ὁ Σωκράτης καίτοι ἀναγνωρίζει τοῦτον ὡς καλλίτερον πάντων τῶν φιλοσόφων, ὡς ζητήσαντα τὸν νοῦν διακοσμητὴν τοῦ παντός (1).

Οἱ Ἀτομικοί. Καίτοι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς τελείας ἀληθείας —ἀνικανοποίητος ἐκ τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων— χωρεῖ δι' ὑψηλῶν πτήσεων πέραν τοῦ κόσμου τούτου, εἰς οὐρανίους καὶ ὑπερουρανίους ἀκόμη σφαίρας, ζητῶν τὴν ποθητὴν τῆς ψυχῆς ἀλήθειαν, κατὰ γενικὸν κανόνα, θὰ μένη περισσότερο συνδεδεμένος πρὸς τὸν λεγόμενον ὑλικὸν κόσμον. Ἀνήκομεν εἰς τὸν κόσμον αὐτόν, διὸ καὶ ἡ ἔρευνα αὐτοῦ, ὡς πλέον εὐπρόσιτος, θὰ μᾶς ἐλκύη πάντοτε καὶ θὰ μᾶς εὐχαριστῇ, «ἐν πᾶσι γὰρ τοῖς φυσικοῖς ἔνεστί τι τὸ θαυμαστόν» λέγει ὁ Ἀριστοτέλης. Καὶ τῶν «ἀτιμοτάτων» ἀκόμη ἡ ζήτησις τῶν αἰτίων παρέχει εἰς τὸν ζητοῦντα ἄνθρωπον «ἀμηχάνους ἡδονὰς... ἐν ἅπασιν ὄντος τινὸς φυσικοῦ καὶ καλοῦ» (2).

Οὕτω, μετὰ τὴν μεγάλην πτήσιν τοῦ ἐρευνητικοῦ νοῦ τοῦ Ἀναξαγόρα, ἔπρεπε νὰ παρουσιασθοῦν οἱ ἀτομικοί. Ἄν ὁ Ἀναξαγόρας εἶναι ὁ πρῶτος δυαδιστὴς ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἐρεύνης τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, οἱ ἀτομικοὶ Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος θὰ κάμουν τὴν πρώτην προσπάθειαν, ὅπως δι' ἐπιστημονικῶν συλλογισμῶν περισώσουν τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Διὰ τὸν Δημόκριτον εἶναι προτιμότερον νὰ εὕρη ἔστω καὶ μίαν μόνον αἰτιολογίαν τῶν ὄντων παρὰ νὰ κερδίση βασιλείον μέγα (3). Τοιαύτην ἐκτίμησιν ἀποδίδων εἰς τὴν γνῶσιν ὁ Δημόκριτος θὰ ζητήσῃ νὰ κατανοήσῃ τὸν ὠραῖον πρὸ αὐτοῦ κόσμον ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ χωρὶς προσφυγῆν εἰς Δημιουργόν, διακοσμητὴν ἢ κινουντα τὴν πρώτην κίνησιν νοῦν. Ἦδη ὁ Ἀναξαγόρας ἀνεκάλυψε τὰ ἄπειρα χρήματα ὡς βάσιν τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου. Οἱ Ἐλεᾶται συνέλαβον τὸ Ὄν ὡς ἓν καὶ ἀκίνητον, διότι δὲν ὑπάρχει τι, τὸ ὅποιον θὰ ἐχώριζε τὰ μέλη τοῦ ἑνὸς κόσμου, οὐδὲ ὁ ἀπαιτούμενος πρὸς κίνησιν χῶρος. Οἱ ἀτομικοὶ συλλαμβάνουν τὸ σύμπαν ὡς «ἄτομα καὶ κενόν». Ἄπειρα ἄτομα, αἰωνίως ὑπάρχοντα, μὲ αἰώνιον τὴν κίνησιν αὐτῶν ἐν

1. Φαίδων 97 ce.

2. Ἀριστ. Περὶ μορίων ψυχῆς Α 5.

3. Diels B, 118. Τὴν δὲ σοφίαν θεωρεῖ ὡς ἀνωτέραν τῆς ἰατρικῆς, διότι ἡ μὲν ἰατρικὴ «σώματος νόσους ἀφίεται» (θεραπεύει), ἡ δὲ σοφία «ψυχὴν παθῶν ἀφαιρεῖται». Diels 31.

ἑαυτοῖς ἔχοντα, συνδεόμενα καὶ διαλυόμενα «κατὰ λόγον καὶ κατὰ ἀνάγκην» ἀποτελοῦν τὸν ὅλον κόσμον.

«Ἄρχας εἶναι τῶν ὄλων ἀτόμους καὶ κενὸν τὰ δ' ἄλλα γεννητοὺς καὶ φθαρτοὺς, μηδέν τε ἐκ τοῦ μὴ ὄντος γίνεσθαι, μηδὲ εἰς τὸ μὴ ὄν φθείρεσθαι καὶ τὰς ἀτόμους ἀπείρους εἶναι κατὰ μέγεθος καὶ πλῆθος, φέρεσθαι δ' ἐν τῷ ὄλῳ δινομένους καὶ οὕτω πάντα τὰ συγκρίματα γενεῶν, πῦρ, ὕδωρ, ἀέρα καὶ γῆν» (1).

Ὅλως ἰδιαιτέραν ἀποδίδει ὁ Δημόκριτος σημασίαν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τονίζει τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπιμελείας αὐτῆς περισσότερον τοῦ σώματος. «Ἀνθρώποις ἀρμόδιον ψυχῆς μᾶλλον ἢ σώματος λόγου (φροντίδα) ποιεῖσθαι... ψυχῆς μὲν γὰρ τελειότης σκῆνεος (σώματος) μοχθηρίαν ὀρθοῖ, σκῆνεος δὲ ἰσχύς ἄνευ λογισμοῦ ψυχὴν οὐδέν τι ἀμείνω τίθησιν». «Οὔτε σώμασιν οὔτε χρήμασιν εὐδαιμονοῦσιν ἄνθρωποι, ἀλλ' ὀρθοσύνη καὶ πολυφροσύνη» (2).

Πλὴν κατὰ τὸ γενικὸν σύστημα αὐτοῦ καὶ τὴν ψυχὴν, ὡς τὰ πάντα, ἐκλαμβάνει ὡς σύνθεσιν ἀτόμων, μόνον κατὰ σχῆμα καὶ ὄγκον διαφόρων τῶν λοιπῶν. «Τὸν τε ἥλιον καὶ τὴν σελήνην ἐκ τοιούτων λείων καὶ περιφερῶν ὄγκων συγκρίνεσθαι, καὶ τὴν ψυχὴν ὁμοίως», ἦν καὶ ταυτίζει πρὸς τὸν νοῦν (3).

Η ΣΚΕΨΙΣ

Διὰ τοῦ Δημοκρίτου ἐφθάσαμεν ἤδη χρονικῶς εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Σωκράτους. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐν τῇ προσπαθείᾳ του, ὅπως λύσῃ τὰ προβλήματα, πρὸς προβάλλει ὁ πρὸ ἡμῶν αἰσθητὸς κόσμος, ἔκαμεν ὅλας τὰς ὑποθέσεις κυμαινόμενον μεταξὺ τοῦ μύθου, ὃν ἠθέλησε νὰ ἀρνηθῆ, καὶ τῆς αὐστηρᾶς λογικῆς. Ἐδέχθη κατ' ἀρχὰς ἐν τῶν στοιχείων, εἶτα τὸ Ἄπειρον, τὸ Θεῖον, τὰ ἄπειρα καὶ τὸν Νοῦν, διὰ νὰ καταλήξῃ τελικῶς εἰς τὴν παραδοχὴν μόνον «ἀπείρων ἀτόμων καὶ τοῦ ἀπείρου κενοῦ», ὡς τὴν πλέον σταθερωτέραν καὶ ἐπιστημονικωτέραν θεωρίαν, ἢ μᾶλλον ὡς τὴν πλέον εὐλογοφανῆ ὑπόθεσιν, διότι ἀκριβῶς περὶ ὑποθέσεως πρόκειται ἐνταῦθα, ἥτις ἐκλαμβάνεται ὡς «φιλοσοφικὸν δόγμα».

Εὐρεν ὅμως ἱκανοποίησιν ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν γιγαντιαῖον αὐτὸν ἀγῶνα; Εἰλικρινῆς ἀπάντησις θὰ ἦτο ἐν καθαρὸν ὄχι!

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζων τοὺς ἀτομικοὺς ὡς ἐπιστημονικωτέρους θὰ κατακρίνη τούτους ἀμέσως ὡς ἀγνοήσαντας τὴν αἰτίαν τῆς πρώτης

1. Diels A, I Διογ. Λαερτ. IX 44.

2. Diels B, 187, 40 «εὐδαιμονίη εὐκ ἐν βοσκήμασιν οἰκεῖ εὐδ' ἐν χρυσαῷ ψυχῇ» B 171 «ὁ τὰ ψυχῆς ἀγαθὰ αἰρέόμενος τὰ θεϊότερα αἰρέεται, ὁ δὲ τὰ σκῆνεως τὰ ἀνθρωπήια B 37.

3. Diels A, 1, 101, 102.

κινήσεως. Καί ἐφ' ὅσον ὁ κόσμος οὐδέν ἄλλο ἐστὶ ἢ κίνησις, κατ' οὐδέν ἄρα προήχθη ἡ ἔρευνα τοῦ κινουμένου κόσμου, κατ' οὐδέν διεφωτίσθη τὸ μέγα αἰνίγμα ποῦ λέγεται κόσμος. Τοῦτο ἀκριβῶς ὀδηγεῖ εἰς ἀμφιβολίαν τοὺς μετρίους—καί εἶναι πάντοτε πολλοὶ οἱ μέτριοι. Ἦδη οἱ Ἐλεᾶται ἐξέφρασαν τὴν ἀμφιβολίαν εἰς τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου τῶν πολλῶν, διό καὶ ἐδογματίσαν περι ἑνὸς ἀκινήτου κόσμου. Πρὸ αὐτῶν ὁ Ἡράκλειτος ἀπεστρέφετο τὴν πολυγνωσίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀτομικοὶ δὲν ἐκφράζονται αἰσιοδοξότερον περὶ τῆς δυνατότητος τῆς πραγματικῆς γνώσεως τῆς οὐσίας τῶν ὄντων. Ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν, ὅτι ὑπάρχουν μόνον ἄτομα καὶ κενόν, δὲν στηρίζεται ἐπὶ βεβαίας γνώσεως ἀλλ' εἶναι ἀπλῶς Δόγμα ἀνεξήγητον, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ τοῦ Ἡρακλείτου «ἐν τὰ πολλὰ». Μόνον κατὰ δόξαν βλέπομεν τὰ φαινόμενα καὶ οὐχὶ κατ' ἀλήθειαν. Ἀληθὲς ἐν τοῖς οὐσιν ὑπάρχει «τὸ ἀτόμους εἶναι καὶ κενόν» τᾶλλα μόνον «νόμῳ», κατὰ δοξασίαν, εἶναι γλυκύ, πικρόν, θερμόν, ψυχρόν, χρῶμα. «Ἡμεῖς δὲ τῶ μὲν ἑόντι οὐδέν ἀτρεκές συνίεμεν», οὐδέν βέβαιον ἀντιλαμβανόμεθα. Χωρίζοντες δὲ τὴν γνώσιν εἰς γνησίαν καὶ βεβαίαν, εἰς ἐσφαλμένην καὶ σκοτεινὴν λέγουν: «γνώμης δὲ δύο εἰσὶν ἰδέαι, ἡ μὲν γνησίη ἡ δὲ σκοτίη» (1). Ὅσον ὀλιγώτερον λαμβάνουν μέρος αἱ αἰσθήσεις τόσον καθαρῶτερα εἶναι ἡ γνώσις ἢν ἀποκτῶμεν διὰ μόνου τοῦ νοῦ καὶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος ζῆ μέσα εἰς τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων καὶ νοεῖ τῇ βοήθειᾳ αὐτῶν. Ὑπέροχα ζωγραφίζει τὸ δίλημμα τοῦτο ὁ Δημόκριτος εἰς διάλογον μεταξὺ νοῦ καὶ αἰσθήσεων: Ὁ νοῦς ἀρνεῖται τὸ ἀληθὲς τῶν αἰσθήσεων καὶ ὅμως μόνον διὰ τῶν αἰσθήσεων λαμβάνει τὰς παραστάσεις. Αἱ αἰσθήσεις, οἶνεὶ παραπονούμεναι διὰ τὴν περιφρόνησιν αὐτῶν, ταλανίζουσι τὸν νοῦν, διότι οὗτος κτυπῶν αὐτάς, ἑαυτὸν καταβάλλει. «Τάλαινα φρήν—λέγουν αἱ αἰσθήσεις πρὸς τὸν νοῦν—παρ' ἡμέων λαβοῦσα τὰς πίστεις ἡμέας καταβάλλεις; πτώμά τοι (σοὶ) τὸ κατάβλημα» ἐστὶ» (2). Καὶ αὐτὰ μὲν μέσα ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν ἀγωνιζομένων πρὸς σύλληψιν τῆς ἀληθείας.

Ὅμως ἀπὸ τὸν τιτάνειον αὐτὸν ἀγῶνα ποῦ διεξῆγε τὸ ἐπαναστατήσαν Ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῇ πρώτῃ προσπαθείᾳ αὐτοῦ πρὸς κατάκτησιν τοῦ κόσμου καὶ μὲ κυματόεσσαν τὴν γραμμὴν τοῦ προσανατολισμοῦ ἀπὸ τῆς πίστεως (Ἡράκλειτος, Ἐλεᾶται, Ἀναξαγόρας) μέχρι τῆς ἄκρας λογικῆς (Μιλήσιοι, Ἀτομικοὶ) ἀνεπήδησαν εἰς τὸ μέσον—ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς κάθε ἀγῶνα—οἱ σκεπτικοί.

Εἶναι δὲ οἱ σκεπτικοί, οἵτινες νομίζουν ὅτι θὰ μείνουν εἰς τὴν πλεονέ-

1. Diels B, 9, 10, 11, 25.

2. Diels B, 125.

κτικὴν θέσιν τοῦ οὐδετέρου, ἀρκούμενοι μόνον εἰς τὸν εὐφυῆ ἔλεγχον τῶν ἀρχῶν ἀμφοτέρων τῶν ἀγωνιζομένων παρατάξεων. Χωρὶς οἱ ἴδιοι νὰ ἐπιδιώκουν τὴν ὀρθὴν διευθέτησιν τῶν ὑπαρχόντων προβλημάτων, χωρὶς σαφῆ τινὰ σκοπὸν ἐν τῇ ζωῇ κατορθώνουν πολλάκις διὰ τῆς κριτικῆς των νὰ ἀποσποῦν τὸν θαυμασμὸν τῶν ἀφελεστέρων, ἵνα κατόπιν ὡς «τυφλοὶ τυφλοὺς ὀδηγοῦντες ἀμφοτέροι εἰς βόθυνον πέσωσι». Τοῦ σκοποῦ μας δὲν ἐπιτυγχάνομεν συνήθως, οὐχὶ διότι τοῦτο εἶναι ἀδύνατον, ἀλλὰ κυρίως διότι δὲν ἔχομεν σκοπὸν τινὰ ὠρισμένον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν.

Οἱ Σοφισταί. Τοιοῦτοι σκεπτικοὶ παρουσιάζονται κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τοῦ μεγάλου πνευματικοῦ ἀγῶνος οἱ λεγόμενοι σοφισταί, μία σειρά ἀνδρῶν εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἑλλάδος καὶ κατὰ διάφορον χρόνον ἐμφανισθέντες. Νεωτερίζοντες, γινώσκται πολλῶν χωρῶν καὶ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων διαφόρων πόλεων καὶ λαῶν. Ὁξεῖς ὄντως εἰς κρίσιν ἐξήταζον καὶ ἔκρινον πᾶσαν μέχρις αὐτῶν διατυπωθεῖσαν θεωρίαν· διεπίστωνον τὴν ἀτέλειαν καὶ τὸ ἀβέβαιον αὐτῆς, καὶ κατήγγελλον αὐτὴν πομπωδῶς πρὸς τὴν ἤδη ἀμφιβάλλουσαν εἰς τὰς φυσικὰς θεωρίας τῶν φιλοσόφων νεότητα. Μετέβαινον πομπωδῶς ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν μεταδίδοντες πανταχοῦ τὰς ἰδέας αὐτῶν καὶ ζητοῦντες νὰ ἐπιβληθοῦν ὡς πνευματικοὶ ἡγέται τῆς κοινωνίας καὶ δὴ ὡς ὀδηγοὶ τῆς νεότητος. Διὰ δε τῆς ἐξαιρετικῆς αὐτῶν εὐγλωττίας ἐκέρδιζον τὴν νεότητα καὶ διήγειρον εἰς αὐτὴν τὴν ὄρεξιν πρὸς γινῶσιν. Διὰ τῆς αὐστηρᾶς των κριτικῆς ἔθεσαν ἐν ἀμφιβόλῳ πᾶσαν γινῶσιν καὶ πᾶσαν ἀλήθειαν. Χωρὶς ἰδίας ἀρχὰς ὅμως χωροῦντες καὶ ἀρκούμενοι εἰς τὴν ἀρνησιν τῶν διατυπωθεισῶν θεωριῶν ἐπέφερον κατὰ τῆς γινῶσεως τὸ τελευταῖον κτύπημα καὶ ὠδήγησαν εἰς τὴν τελείαν πνευματικὴν, ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀναρχίαν. Πᾶσα μάθησις δὲν ζητεῖται δι' ἑαυτὴν καὶ χάριν τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ κυρίως χάριν τῆς ἐπικρατήσεως ἐν τῇ πολιτείᾳ. Ἡ ἐπικράτησις ἀπαιτεῖ δύναμιν λόγου καὶ εὐστροφίαν σκέψεως, διὰ τοῦτο κυρία φροντίς των ἦτο ἡ ρητορικὴ μόρφωσις τῶν νέων καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῶν πρὸς εὐκόλον ἔλεγχον. Συνετέλεσαν δὲ οὕτω οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τέχνην. Ἡ δύναμις τοῦ λόγου εἰς τὴν δημοσίαν ζωὴν ἀποκτᾷ ἀπὸ τῶν σοφιστῶν τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῇ Ἀθηναϊκῇ Δημοκρατίᾳ. Χωρὶς ὅμως πίστιν εἰς τὴν ὑπαρξιν πραγματικῆς ἀληθείας κατήντησαν εἰς τὸ γνωστὸν «τὸν ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν». Οὔτε φιλόσοφοι βαθεῖς οἱ ἴδιοι, οὔτε καὶ ἐρευνηταὶ ἐπιστήμονες, μὲ οὐδὲν πρόβλημα σοβαρῶς ἀπασχολούμενοι καὶ χωρὶς πραγματικὸν φιλοσοφικὸν ζῆλον πρὸς ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας, κατέληξαν εἰς τὸ περίφημον «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων, ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστι», καὶ δὴ ὡς ἕκαστον ἄτομον ἐννοεῖ τὴν

ἀλήθειαν. Οὐδεμία ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια ἢ ἀξία ἢ ἠθικὴ ἀρχή. Ἐκαστος ἀντιλαμβάνεται τὸ αὐτὸ πρᾶγμα διαφόρως καὶ ὁ δεινὸς ρήτωρ δύναται εὐκόλως ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος νὰ παρουσιάσῃ τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ μὲ τὴν αὐτὴν πειστικότητα. Διὰ τοῦτο καὶ μία ἀρετὴ τοῦ λόγου εἶναι ἡ «πειθῶ», ὡς ἱκανότητος τοῦ «τὸν ἡττω λόγον κρείττω ποιεῖν» (1).

Οὐδεὶς ἠθικὸς νόμος σταθερός. Ἄλλωστε βλέπομεν, λέγουν, πόσον διάφορος εἶναι ἡ ἀπαιτήσις τῆς ἠθικῆς διὰ τὸν ἄνδρα, τὴν γυναῖκα, τὸ παιδίον, ἢ καὶ μετξύ τῶν διαφόρων λαῶν. Καὶ οἱ νόμοι γενικῶς εἶναι κατασκευάσματα τῶν ἀνθρώπων διὰ τοῦτο καὶ εἶναι οὔτοι συνήθως ἐνάντιοι πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους. Μόνον τὸ φυσικὸν δίκαιον πρέπει νὰ ἀναγνωρίζεται. «Τὰ πολλὰ τῶν κατὰ νόμων δικαίων πολεμῶς τῇ φύσει κεῖται». Τί ὅμως ἐστὶ φυσικὸν δίκαιον διὰ τὸν ἄνθρωπον δὲν βασανίζει αὐτοὺς ὡς πρόβλημα. Διὰ τοῦτο καὶ κατήντησαν εἰς τὸ περιβόητον «τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου». «Τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι (ἐστίν) ἢ τὸ τοῦ κρείτονος συμφέρον» (2).

Ἐὰν τὰς διαφοροὺς ἠθικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀρχὰς ἡδυνήθησαν εὐκόλως νὰ ἀρνηθοῦν οἱ σοφισταί, πολὺ εὐκολώτερον θὰ δυνηθοῦν νὰ ἀρνηθοῦν τὴν πίστιν εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ. Ἐνταῦθα οὐδεμία γνῶσις εἶναι δυνατὴ, οὐδεμία ἄρα καὶ περὶ τῶν θεῶν φροντίς εἶναι ἀναγκαία. «Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν οὐθ' ὅποιοι τινὲς ἰδέαν» (3). Εἰς τὴν ἐρώτησιν πόθεν ἡ πίστις εἰς θεοὺς θὰ ἀπαντήσουν ἀβασανίστως: Αὕτη εἶναι δημιουργία τῆς φαντασίας τῶν ἀνθρώπων λόγῳ τῆς χρησιμότητος τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, τοῦ ἡλίου, τοῦ ὕδατος κ. ἄ. Ἡ καὶ ἀκόμη πονηρότερον: Οἱ θεοὶ εἶναι πονηρὸν ἐπινόημα τῶν ἰσχυρῶν ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ νόμοι (4).

Γενικῶς ἀρνεῖται πᾶσαν πραγματικότητα ὁ Γοργίας μὲ τὴν θεωρίαν του περὶ τοῦ «μὴ ὄντος» τονίζων ὅτι: α) «Οὐδὲν ἔστιν», β) «ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ», γ) ὅτι «εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε

1). Ὁ Γοργίας π. χ. ἀναλαμβάνει νὰ ὑπερασπίσῃ πομπωδῶς τὴν Ἑλένην τοῦ Μενελάου ὡς ἀθώαν, διότι, ὡς λέγει, τὸ ἀμάρτημα πρέπει νὰ τὸ διέπραξεν δι' ἓνα ἐκ τῶν τριῶν λόγων: ἢ διότι ἠθελον οἱ θεοὶ τοῦτο, ἢ ὡς τὸ ἀσθενέστερον φύλον οὔσα ὑπεχώρησε πρὸ τῆς βίας τοῦ ἀνδρὸς ἢ τέλος θὰ ὑπεχώρησεν εἰς τὸ αἶσθημα τῆς ἀγάπης. Diels B 1. Πρβλ. Meyer σελ. 81.

2. Diels Θρασύμαχος B 6α, Ἀντιφῶν A, col 2.

3. Diels. Πρωταγόρας B 4. «Ἡμεῖς δὲν ἐπιμένομεν διὰ τὸ θρησκευμα, μοῦ εἶπον πολλάκις τέκτονές τινες, θεοσοφισταί καὶ ἄλλοι μορφωμένοι Χριστιανοί. Ὅλα τὰ θρησκευματα ἔχουν τὴν ἀλήθειάν των». Ὁ ἀπλοῦς ὅμως Χριστιανὸς συμπεραίνει: «Ἐφ' ὅσον οἱ μορφωμένοι πιστεύουν οὕτω, τότε καὶ ἡ Χρ. Θρησκεία δὲν θὰ εἶναι ἡ μόνη ἀληθής. Αὕτη εἶναι συνήθως ἡ κακὴ ἐπίδρασις τῶν ἀδιαφόρων.

4. Diels Κριτίας B 25, Πρόδικος B 5, Πρωταγόρας 4.

ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας» (1). Τοιουτοτρόπως καταργεῖ πᾶσαν γνῶσιν καὶ αἶρει πᾶν κριτήριον αὐτῆς. Μία γενικὴ ἀμφιβολία ἐπικρατεῖ πλέον παντοῦ περὶ πάντων.

Οὐδεμία ἠθική, οὐδεμία τάξις, οὐδεις ζῆλος πλέον πρὸς φιλοσοφικὰς θεωρίας. Μόνον αἱ ὠφελιμιστικαὶ γνώσεις μένουσιν τὸ σύνθημα τῶν σοφιστῶν (2). Ἐάν ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις ἐξεκίνησε μετὰ τὸν σκοπὸν νὰ ἀπαλλαγῆ τοῦ σκοτεινοῦ τοῦ μύθου διὰ τῆς βεβαιότητος τοῦ ἀποδεικτικοῦ λόγου, μέχρι τῶν σοφιστῶν καὶ δὴ καὶ διὰ τῶν σοφιστῶν κατέληξεν εἰς τὴν πλήρη ἀπελπισίαν περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ἀριστοτεχνικώτατα θὰ διετύπωνε τὴν κατάστασιν αὐτὴν μετὰ μίαν καὶ μόνην φράσιν «καὶ ἔγνωσαν ὅτι γυμνοὶ ἦσαν». Τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ὁμοῦς δὲν σταματᾷ εἰς τοὺς σοφιστάς, ἀλλὰ θὰ συνεχίσῃ τὴν ζήτησιν τοῦ «καλοῦ καὶ τῆς Ἀληθείας». Θὰ κρούσῃ ἕως ὅτου τῷ ἀνοιχῆ, θὰ ζητήσῃ ἕως ὅτου εὕρῃ!

1. Diels Γοργίας Β 3, 87 «τοιούτων οὖν παρὰ τῷ Γοργίᾳ ἠπορημένων οἴχεται ὅσον ἐπ' αὐτοῖς τὸ τῆς ἀληθείας κριτήριον τοῦ γὰρ μήτε γνωρίζεσθαι δυναμένου μήτε ἄλλων παρασταθῆναι πεφυκότος οὐδὲν ἂν εἴη κριτήριον»(;) Πλάτ. Θεόκρητος 170-1. Διὸ δικαίως ὁ Σωκράτης διερωτᾷται εἶναι τουλάχιστον αἱ προτάσεις αὐταὶ τοῦ Γοργίου ἀληθεῖς; Ἐάν ὄχι, διατὶ τότε ἐπὶ τέλους ὁμιλεῖ ὁ Γοργίας; Hirschberger μν. ἔ. 46.

2. Zeller 2α, σελ. 1 ἔ.